
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

HERDER „UTÓKORA” A SZERB ÉS A MAGYAR IRODALOMBAN*

SZELI ISTVÁN

Herder jelenlétének szigorúan vett filológiai vonatkozásait a magyar és a szerb nép műveltségében ma már szinte teljesen tisztázottnak kell tekintenünk. A történelem, a filozófia, az irodalom- és művelődéstörténet is egyaránt behatóan elemezte azokat az impulzusokat, amelyek a német gondolkodó eszmerendszeréből származtak át Közép- és Kelet-Európába, s oly nagy hatást gyakoroltak az itt élő népek nyelvi-kulturális mozgalmaira. Mégis úgy véljük, e kérdés vizsgálata ma sem fölösleges, mert az említett aspektusok mellett sok egyéb szempont kívánja meg a témával való foglalkozást. Többek között olyan is, amire dolgozatunk első részében próbáltunk rámutatni: miért és hogyan következik be Herder eszméinek kisajátítása és nagyfokú adaptálása e népek szellemi életében. Vizsgálódásaink célja voltaképpen nem az volt, hogy Herder művét külön-külön szembeítsük az egyes nemzeti irodalmakkal, hanem inkább ezeket egymással, mégpedig oly módon, hogy az egybevetésből belső fejlődésük útjára vonatkozóan kapjunk eligazítást — a közvetett bizonyítás módszerével. Az alább következő gondolatsor viszont azért nem látszik fölöslegesnek, mert olyasmire irányítja a figyelmet, amire szintén kevés gondot szokott fordítani az irodalmi összehasonlítás: egy irodalmi-szellemi jelenség, irányzat vagy mozgalom hanyatlásának, megszűnésének okaira és tüneteire. Pedig a maga módján ez is jellemző lehet egy-egy társadalmi és szellemi struktúrára. A visszavonulás és elhalás folyamatainak nincsenek látványos manifesztációi, s nem is nyújthatják a kutatónak a felfedezés örömét, de felismerésük és azonosításuk éppoly fontos az egész ismerete szempontjából, mint a keletkezésé. Herder saját gondolati építményére is érvényesnek látszik az a törvényszerűség, amit egyetemes hatóerőnek tart a történelmi mozgásban: „... minden emberi mű esendő, s alig néhány nemzedéknyi idő múltán a legjobb berendezkedés is terhessé válik. A növény virágzik s elvirágzik; jósdai sátrad,

* A Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke alapításának 25. évfordulóján tartott tanácskozás anyagából.

törvénytáblád nincs többé; az emberek örök köteleke, a nyelv, maga is előregszik; hogyan? akkor miért várnók el, hogy *egyetlen* emberi alkotmány, *egyetlen* politikai vagy vallási intézmény, amely mégis csak ezekre a törmelékekre épülhet, örök időkhig tartson? Ha így vélekednénk, leláncolnánk az idő szárnyát, és tehetetlen jégtáblává változtatnánk a kerengő földgolyót a szakadék fölött. (...) A hagyomány önmagában véve a Természetnek nemünkre kiszabott, nagyszerű és nélkülözhetetlen rendelkezése; de mihelyt az állami intézmények gyakorlatává és minden gondolkodóképeség kánonjává rögződik, meggátolja az emberi értelem haladását, az új körülményeknek és koroknak megfelelő tökéletesedést, a szellem ópiumává lesz az államok, a szekták és az egyének számára egyaránt.”

A Herder-befogadás kérdéseivel foglalkozó szakirodalom, még a legújabb is, többnyire csak 1850-ig követi nyomon a recepciót, de további sorsát már nem kíséri. Az NDK Akadémiája szervezésében Berlinben tartott 1978-i nemzetközi tanácskozáson (Zur Herder-Rezeption in Ost- und Südosteuropa) pl. csak távoli utalások hangzanak el arról, hogy Herder eszméi „Kelet-Európa népeinek kulturális fejlődésében századunkra nézve is relevánsak” (G. Zigengeist, H. Grasshoff, U. Lehmann), de ennek mibenlétére nem derül fény. Ugyancsak csak célzások és utalások formájában merül fel a keletről nyugatra felé irányuló szellemi-irodalmi mozgás vizsgálatának a gondolata is: annak a kimutatása, mivel vettek részt Kelet-Európa népei e bölcselletei rendszer megalapozásában. Ennek a szempontnak az elhanyagolása azzal jár ui., hogy a recepció kutatása továbbra is megmarad a kisugárzás, az egyirányú szellemi közlekedés, a német és az egyes külön életet élő nemzeti irodalmak (mint egyedi szellemi organizmusok) párbeszédének a körében. Azzal, hogy a befogadás alakváltozataira, párhuzamos vagy eltérő eseteire hívjuk fel a figyelmet, ill. az 1850 utáni korszak jelenségeiről adunk áttekintést, a fenti kereteket kívánjuk némileg bővíteni.

A Herder nyelvi és kulturális koncepciójának történelmi sorsa Közép- és Kelet-Európában címen bejelentett nagyprojektumból, amely majd magába foglalja az egész említett térség összes népeinek kultúráját e vonatkozásban, ezúttal csak a bennünket közelebből érdeklő magyar és szerb literatúrákat emeljük ki. A kettejükre vonatkozó párhuzamokról és eltérésekről az 1848-cal záruló korszakot illetően már bővebben beszéltünk, most pedig az ezt követő mintegy három évtizedes periódusban végzett megfigyelésekről adunk áttekintést. Korábbi szövegeink a Herder-hatás mibenlétének, tartalmainak, a nemzeti irodalmakban észlelt sajátos történelmi és társadalmi okokból eredő módosulásainak kézenfekvő okaként mutattak rá arra, hogy Közép-Kelet-Európa történetében ez a nemzetté alakulás korszaka, amelyben az említett koncepció rendkívül időszerű volt, és nagy hatással érvényesült. A korszak szellemi képletének a bonyolultsága fokozott óvatosságra inti a kutatót, aki ezen belül a

nyelvi és művelődési mozgalmak sajátos vonásait akarja megrajzolni, ugyanis folyton számolnia kell az átmenetiség minden jellegzetességével, s így e törekvések nem támaszkodhattak véglegesen kimunkált eszme-rendszerekre, megállapodott világnézetekre, bölcséleti alapokra, de osztálybázisuk is folyton mozgásban van. A romantika nyelvfilozófiájának európai (főleg német és magyar) változatait vizsgáló Szekrényessy Margit¹ úgy látja, hogy „A humanitás-eszme, az emberi testvériség gondolata internacionalizmust kíván. Sajátos ironiája a történelemnek, hogy épp erre az időre esik a nagy nemzeti ébredések kora. A napóleoni háborúk — közvetve vagy közvetlenül — Európa népeiből nemzeteket alakítottak. A francia forradalom és a felvilágosodás »világpolgársága« helyett a népek egyéni jogait követelik, egyéni tulajdonságait hirdetik, elsősorban a saját nemzete boldogságát kívánja minden ember és csak azután az emberiség dicső aranykorát.” Teljesebb és árnyaltabb lenne a kép, ha e vizsgálatokba bevonnánk a történelmet formáló egyéb tényezőket is, de e tényezők egyike kétségtelenül a nemzeti individualitás eszméje, amelynek ébresztéséhez Herder igen nagy mértékben járul hozzá. Dolgozatunk az említett eszmekör elszíneződését és alakváltozatainak ismertetését látja feladatának, a két irodalom fővonulatát tartva szembe előtt.

A nemzetté szerveződés folyamata magától értetődően nem Herder ösztönzése nyomán indul meg, mint ahogyan maga Herder sem azért alkotta meg a tételét, hogy modellt állítson e népek kulturális fejlődéséhez. Egybeesésük azonban a nemzeti romantikák születésének és kibontakozásának a korszakában igen szerencsésen járult hozzá a kulturális öntudat megizmosodásához, a független nemzeti lét gondolatának megerősítéséhez. Még a magyar irodalomban is, noha ott sokszor csak negatív tartalmaival ad ösztönzést az irodalmi-nyelvi-kulturális újjászületéshez. (Pl. a „nemzethalál” gondolata Kölcseynél, Vörösmartynál, Széchenyinél stb. Jegyezzük meg azonban, hogy a közösségi életformák és népi kollektívumok születésének és felbomlásának az eszméje Herder filozófiájának *objektív* tartalma: az élet mechanisztikus körforgásának a gondolatából következik. Pessimista világszemléletté csak a magyar nemesi büntudat és hanyatló életérzés teszi. „Minden nap jobban látom — írja 1829-i naplóbejegyzésében Széchenyi István —, a magyar nemzet nemsokára meg fog szűnni.” [Sz. I.: *Napló*, Bp., 1978, 595. l.]) Mind a pozitív, mind a negatív irányba ható ösztönzések azonban a század közepe táján egyre gyérülnek, s Herder neve mind ritkábban bukkan fel a korabeli irodalomban és a sajtóban. Hatása elerőtlenedésének okait keresve három mozzanatra kell utalnunk:

1. Az 1848-i forradalomig az egybevetett irodalmakban nagyjából megvalósult és kiteljesedett a népek önmagukról alkotott nemzetképe, autentikus és önálló kultúrájának a tudata, s emiatt már kevésbé látszik

¹ *Romantika a német és magyar nyelvfilozófia tükrében*; 1937, 6. l.

szükségesnek elméleti vagy filozófiai érvként Herder tekintélyéhez folyamodni.

2. A herderi kultúrafelfogás demokratizmusa sokat veszít az időszerűségéből a század második felére. Erősödik az osztálydifferenciálódás, lassan kibontakoznak a polgári-városias életformák, feltűnnek a kapitalista termelés mód csirái, aminek a következtében a nép és a nemzet viszonyának korábban még az integrálódás irányába mutató vonalai ismét távolodóban vannak egymástól.

3. A nemzeti irodalmak a század közepére már mindenütt kialakították nyelvi standardjukat, s jórészt sikerrel vívták meg önállóságukért kezdett harcukat.

E kissé leegyszerűsített formulából kitűnik, hogy nemcsak a herderi eszmék térhódítása, hanem azok időszerűtlenné válása is a konkrét történelmi és társadalmi alakulással párhuzamosan, attól feltételezetten, azokkal összhangban következett be az említett népeknél. A nemzet önfelismerésének folyamatában Herder csak a katalizátor szerepét játszotta, s az identifikáció mindig az adott feltételektől függött, s meghatározott keretek között öltött formát. Ugyanígy az eszméitől való távolodás is eltérő okokból és eltérő módon játszódik le a herderi bölcsélet utóéletének nevezett évtizedekben.

Ezen a helyen ki kell térnünk az „utóélet” terminus használatával kapcsolatosan felmerülő kérdésre. Ugyanis a herderi eszmevilág ebben a térségben az általánosan ismert okoknál fogva valójában inkább csak a német költő és gondolkodó 1803-ban bekövetkezett halála után érezteti hatását, tehát nagyrészt és általában csak „utóéletéről” beszélhetünk. A reá való hivatkozás a tizennyolcadik században — értelmét, okát és tartalmait tekintve — nem olyan jellegű, mint a romantika korában. Szauder például nagy felkészültséggel és filológiai akribiával írt tanulmányában² Herder és a magyar költők — közelebbről Verseghy — viszonyáról kimutatja, hogy „a magyar kortársak korán megismerkedtek Herderrel, de főleg a költővel”. Így Kazinczy a kilencvenes évek elején még csak mint prózaírórt emlegeti (nem is tartja különösen jelentősnek), s majd csak 1807-ben ismerkedik ideáival, de ekkor már elragadtatással nyilatkozik róla („melly rend, melly fény, melly tudomány! [...] Herdernek kell tennem magamat tanítványává”). Verseghy előbb a nyelvtudóssal ismerkedik, később fedezi fel magának az ideológust, a történetfilozófust és a fejlődéstan megalkotóját. Az 1804-től (a *Rikóti Mátyástól*) kezdve írt fontosabb művei jobbára már Herder eszmei hatását tükrözik. Noha ezekből az eszmei sugallatokból akkor még nem bontakozott ki nagy költészet, a fordításokat, a befogadást, a Herder nyomában járó szövegeket úgy kell megítélnünk, mint „elsőrendű értékű ideológiai erjesztőket, (...)

² Verseghy és Herder. In: *A romantika útján*. 1961, 142—162. l.

megannyi tartalmas elemét annak a televénynek, melyből nagy romantikánk sarjad ki, a Verseyhy halála körüli években". Az „utóéleten” — tehát — mint a példákából kitetszik — Herder a *Gondolatok az emberiség történetének filozófiájához* című művének, e nagy koncepció *gondolati anyagának* a felszívódását kell értenünk, tehát nem úgy, ahogy egy vers szövege vagy egy dráma éli túl alkotóját.

Ugyanígy némi magyarázatot kíván az is, hogy dolgozatunk időbeli keretét az 1850 és 1882 közötti esztendőkkal jelöltük meg. Ez a két évszám mint időhatár főleg a magyar irodalomtörténeti periodizáció számára vízválasztó, míg a szerb irodalomra nézve kevésbé elhatárolóan jelentős, s nem is tekinthető periódushatárnak. Tagadhatatlan azonban, hogy a szerb irodalmi realizmus az 1860 és 1880 közötti években kezd megizmosodni, de a herderi inspiráció (ha a Karadžić szellemi körében kibontakozó irodalmat egyáltalán ilyen gyökerűnek ítéelhetjük meg) ebben a korszakban sem szűnik meg. Bizonyos azonban, hogy új minőségek is feltűnnek benne. Tere bizonyos értelemben beszűkül: kiszűródik belőle mindaz, ami eredendően nincs összhangban a realista világképpel (történetiség, metafizika, fantázia-elemek, átpoétizált valóság stb.), de tematikai érdeklődésének a központjában továbbra is a népélet, a falu, a paraszti életviszonyok, a kisváros („palanka”), a városi munkás helyett a kisiparosság marad, bizonyos értelemben tehát fenntartja a „herderinek” ismert vonásokat. Az „új” irányt aligha lehetne levezetni azoknak a tényezőknél a hatásából, amelyekre a realizmus geneziséét vissza szokás vezetni az európai irodalmakban: a pénzgazdálkodás, az ipari fejlődés, a modern áru-termelés újszerű viszonyaira s az ezekből eredő emberi helyzetekre. Úgy véljük, hogy a szerb realizmus nem külső hatások eredője, nem elméleti-esztétikai fogantatású, sőt nem is állítható olyanféle politikai háttérbe, amelybe Eötvös kritikai realizmusát helyezte a magyar irodalomtörténetírás. Inkább spontán alakulatként tekinthető: természetes vetülete egy patriarchálisabb, osztálytagozódása tekintetében egyszerűbb társadalmi struktúrának, amely nélkülözi a nyugati (balzaci) típusú realizmus összetevőit. A szerb irodalom realista fordulatát jelző „manifesztum”, Svetozar Marković *Realnost u poeziji* (Valóság a költészetben) című cikkében is egymást kiegészítve és magyarázva fordulnak elő a realizmus fegyvertárából származó fogalmak a „herderi” terminológiával: a „tudomány elve”, a „kritikai megfigyelés”, a „szociológiai tudomány”, a „tapasztalat”, másfelől pedig a „népi öntudat”, a „személyi és népi génusz” azonossága, az „emberméltóság”, a népeszmény stb., mint a költészethez egyedül méltó tárgyak. „A népi élet — ez az irodalom realitása” — írja az említett cikkben. „Költőinknél nem találunk ilyen tartalmakat (legalábbis olyanokat, amelyek jelentősek a nép számára), mert ők nem is ismerik a népet. Ők a maguk életét éneklék meg, amit gyakran rontanak meg torz fogalmak és rossz könyvek. Íme, ez az oka, hogy költészetünk nem képvisel értéket a nép számára, nem pedig az, hogy el-

uralkodott rajtunk a »materializmus«. Mert a látó embernek semmit sem mondhat egy vak elmélkedése a »színekről«.

Igen fontos, hogy megértsük, mi a költészet tartalma egy nép vagy egy évszázad számára. Ha a poézist abban az értelemben fogjuk fel, hogy az minden időben a társadalom vagy a nép életét fejezi ki bármely formájában, akár az egyes ember, akár az egész nép alkotásában, epikai, lírai vagy drámai költésben, csak akkor érthetjük meg annak valódi értelmét s az afféle jelenségeket, hogy Nyugat-Európa költészete hanyatlásnak indult. (...) A népek belátták, hogy nem elegendő a költői lelkesülés a kívánt célok eléréséhez. Tapasztalhatták, hogy a társadalom szövvényes kérdéseit — bármily lángész — egyedül egy költő sem oldhatja meg. Hogy megoldhatók legyenek, s ettől függ a nép szabadsága, a nép értelmi erőinek összességére van szükség. A népek mindinkább maguk kezdenek törődni gondjaikkal; a költői lelkesülést az értelmes vizsgálódás — a tudomány váltja fel.”

Marković érintkezése Herder gondolataival főleg a társadalomképükben fellelhető analógiákból ismerhető fel. „A társadalom természetes állapota az idill. Ez az az állapot, amelyben (még) mesés történetek élnek, amikor közösen nevelkedett férfi- és asszony nép, tisztán és szűzien, ahogyan egyedül csak az ember költészete teremthette őket, amikor a földön a gyöngéd szerelem virágzott, s nem volt morzsányi szenny, irigység, álnokság sem, még kevésbé feslettség. Íme ez az eszménye minden nemesen érző és öntudatos embernek, aki az emberiség haladásáért harcol.” (Id. D. Živković, *Evropski okviri srpske književnosti*. 1970, 67. l.)

Nem tévedünk, ha a mögöttes társadalmi szerkezetek különbségeit keressük abban a jelenségben, hogy a magyar irodalomban a népies irány 1850 után már nem fő vonulata a fejlődésnek, s a korszak vége felé a polgári-urbánus tendenciák nyomulnak előtérbe, másfelől pedig a szerb realista tendenciák keretei között tovább él a népi(es) ihletés, amely úgyszólván alkati sajátágnak látszik a szerb irodalomban.

Tárgyunk fejtegetésére nézve eszmetörténeti, de pusztán módszertani szempontból sem mellékes tisztázni, helyes-e az itt oly gyakran emlegetett irodalmi népiességet kiegyenlíteni a herderi hatással s vele azonosítani az irodalmi életjelenségeket a vizsgált periódusban. A tizenkilencedik század közepétől kezdve megkezdődik a *nemzet(i)* és a *nép(i)* fogalmainak élesebb differenciálódása. A Naturdichter és a Kunstpoet herderi distinkciója is már jelzi e két fogalom elkülönülését, s ezek az osztályszerkezetek további átrendeződésével és lebomlásával már a század közepe táján erősen különböznek egymástól. Alapjában véve azonban Herder korában, a tizennyolcadik században „nemzeti” és „népi” között, legalábbis az ő értelmezése szerint, még nincs éles választóvonal. Horváth János³ is figyelmeztet arra, hogy „Nemzeti és népköltészet

³ *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. 1927, 47—48. l.

(...) alig van Herdernél egymástól megkülönböztetve; mindkettő valamelyes nemzeti esztétikum költészetbeli kifejeződése: nemzeti, mert régi és eredeti, népi, mert a nép ajkán ma is eleven hagyomány (...) Primitív, természetes, nemzeti, eredeti, népi, hagyományos: mind e jegyek együtt keveregnek Herder népköltészet-fogalmában, együvé szorítva a nemzeti nyelv azonossága s az idegen-tagadás mozzanatában, s tekintet nélkül arra, vajjon a teremtő közösség gyanánt felfogott népből, vagy a népet naivul képviselő egyéntől ered-e az említett jegyeket feltüntető költői alkotás." S ugyancsak Horváth mutat rá, hogy a magyar irodalom még Herdert megelőző népies orientációjában, különösen a „korai népieség” korszakában, Faludinál, majd Dugonicsnál és Révainál a nép „nem mint társadalmi (politikai, rendi) osztály jelentkezik”, hanem mint nyelvi, stilisztikai, poétikai értékek létrehozója, amelyhez a mind világibbá váló, vallásosságot és tudományosságot egyre inkább levetkőző (ma úgy mondanók, polgárosuló) irodalom is szívesen fordul támogatásért. Tegyük hozzá: a tárgyalt korszak után is.

Az eddigiekből kitűnik, hogy a népiesség korszakonkénti előretörése a magyar irodalomban aligha magyarázható pusztán a német gondolkodó eszméinek bekerülésével az irodalom vérkeringésébe. Inkább a fordítottja érvényes: Herder népköltészet-eszményét az irodalom akkor hívja segítségül, érveivel akkor él, amikor arra a legjobban szüksége van. (Politikai vagy társadalmi megfontolásokból, amelyek azután az esztétikum terén is megnyilvánulnak.) Ez a magyarázata annak is, hogy miért van szükség a társadalmi komponensek behatóbb elemzésére a herderizmus mind emelkedő, mind hanyatló vonalának felrajzolásához. Ezek azokhoz az evidenciákhoz tartoznak, amelyekre ezúttal nincs szándékunkban kitérni. Inkább egy olyan mozzanatra hívjuk fel a figyelmet, amelyet a Herder-kultusz lefelé tartó görbéjének megrajzolásakor mindaddig alig vettünk figyelembe.

Közismert, hogy Herder társadalomképe természetfilozófiai fogantatású: a szerves élet analógiáit látja a társadalom életében is megnyilatkozni. Elég fellapozni *Történetfilozófiájának* bármely fejezetét, hogy erről meggyőződhesünk. A Tizenötödik könyvben pl. ezt írja: „Azt hiszszük, önállóak vagyunk, holott mindenben a Természettől függünk; változékony dolgok láncolatába kapcsolódva, nekünk is az ő körforgásának törvényeit kell követnünk, tehát a keletkezés, a lét és az elmúlás törvényeit.” Más helyen pedig: „Ha van Isten a Természetben, akkor van a történelemben is; mert az ember is része a Teremtésnek, és legvadabb kielégéseiben és szenvedélyeiben is törvényeket kell követnie, melyek nem kevésbé szépek és kiválóak, mint az égi és földi testeket mozgató törvények. Mivel meggyőződésem, hogy amit az embernek tudnia kell, azt tudhatja, és szabad is tudnia, az eddig áttekintett jelenetek forgatagából bizalommal és felszabadult lélekkel indulok ama nagyszerű és szépséges természeti törvények felé, melyek a történelem eseményeit is igazgatják.”

Ugyanitt teszi fel a következő szónoki kérdést is: „... az emberi életben talán nem ugyanaz a törvény uralkodik, amely a belső természeti erőknél megfelelően rendet teremt a káoszból és szabályszerűséget az emberi zűrzavarból? Semmi kétség! Ez a princípium bennünk él, és szükségképpen a maga módján hat és fog is hatni.”

A romantika meghaladásával a természet és a társadalom e szerves összetartozásának a gondolata, az organikus növekedés eszméje időszertlenné válik, analógiái érvényüket veszítik, a korai pozitívizmus kritikai-tudományos szemlélete a történelemben önálló tudatformát ismer fel. Herdernek a nemzetet népre redukáló naiv hite, az a felfogása, hogy a néphagyomány, amely mintegy a természet akaratából lett a nemzeti szellem ősfarmája és szilárd alapja: az empirikus, kritikai gondolkodás vizsgáján már nem kap átmenő osztályzatot. A reformkorban, Kölcsey-nél, de még Kazinczynál is töretlennek látszik Herder evolúció-tana és fejlődéstörténeti-biológiai koncepciója. Kölcsey a Nemzeti hagyományokban arról ír, hogy „Egész nemzeteknek, szintűgy, mint egyes embereknek, megvannak az ő különböző koraik: Gyermekkorból virul fel ifjúságok, ifjúból érnek férfivá, s férfikoroknak erejét az öregségnek lankadása váltja fel.” Úgy véli, hogy ennek az első életszakasznak elhatároló szerepe van az egész későbbi alakulásra nézve, s ezért „a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni”. — Kazinczy akként nyilatkozik, hogy „... valamint gyermeknek és ifjúnak nincs kifejlett arca 's az csak a férfi kor éveiben jő meg: úgy arca nyelvünknek 's literaturánknak sincs, míg nevedésben vagyon”. Ez a természet-dialektika, ahogyan azt már a pozitívizmus korai fázisában is felismerte a tudományos gondolkodás, ebben a formájában nem alkalmas a társadalmi fejlődés jelenségeinek a magyarázatára. A gyermekből férfivá válás analógiája, az élettani változás-növekedés mint a szellemi fejlődés princípiuma már csak azért sem fogadható el, mert „az »ember« igazában ott kezdődik, amikor majd fogalmi révén viszonyítja önmagát a világhoz, s személyiségét elsőrendűen nem a biológia, hanem a társadalommal való kölcsönhatás alakítja ki” — írja Szűcs Jenő A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge c. alapvető tanulmányában, majd folytatólag: „a »nemzetnek« pedig még végső fokon sincs köze a biológia szférájához”. (In: *Nemzet és történelem*. 1984, 2. kiadás, 27. l.) A kulturális haladás, a történelem előretartó egyenes vonalú vagy szakaszos mozgásának a képe, amit Herder a világtörténet példáiából alkotott magának, a tizenkilencedik században, különösen pedig 1849 után, már nem bizonyul valósnak, s iránya sem mindig előremutat: tragikus visszaesések, megtorpanások, törések, belső ellentmondások, vargabetűk bizonyítják virtuális voltát. Vörösmarty nagy versei, a Gondolatok a könyvtárban, az Előszó, de Madách tragikus kérdése is: „Megy-é előre majdan fajzatom?”, már anti-herderiánus gondolatkörben születtek meg. A nemzetbe integrálódó nép (herderi?) eszméjének a már, akkor meg-

induló revízióját sejteti pl. a Kisfaludy Társaság negyvenes évek elején közzétett pályázata, amely a *népi* és a *nemzeti* pontosabb fogalmi meghatározását tűzi pályatételül a költészetben belül. A romantikus szemlélet szerint a nyelv, a kultúra, a múlt, a „népszellem”, az ősi vallás, a történelem, a hagyomány együttesen teszi a nemzetet, s ha hiányzik vagy ismeretlen az összetevők egyike, akkor azt meg kell teremteni történelemben, irodalomban, művészetben stb. egyaránt. A romantikus „teremtő képzelet” e „történetcsinálásban”, a múlt rekonstruálásában egyik nagy lehetőségét ismerte fel, az osztályérdek és -tudat „mértékre szabott” alkotásaival gazdagítva a magyar (epikai) irodalmat. A Kisfaludy Társaság pályázatára beküldött dolgozatokban is a historizált és hamis nemzet-tudat sok jegye ismerhető fel. Itt bukkant fel pl. Szontágh Gusztáv is azzal a felfogásával, hogy a nemzet „érezte”, „öntudata”, a haza fogalma nem fejlődhet ki a népből, hanem csak a műveltebb s ezért tudatosabb rétegekben, következőképpen az állam, a politika, a műveltség letéteményeseinek a körében, más szóval a vezető társadalmi osztályokban. Érdekes módon mutat rá, hogy a magyartól eltérően a szerb hősi dalok „olykor országos dolgokat pengetnek, mi már a nemzeti költészethez tartozik”.⁴ Ez, szerinte, onnan van, hogy ott nincs ily differenciálódás nemesek és nem nemesek között, következésképpen *nemzeti* és *népi* nem válik el oly határozottan egymástól, mint a magyarságnál. Ez a megállapítása azonban inkább a magyar társadalom magasabb szintű szervezettségére utal, mintsem a feudális magyar osztályviszonyok kritikájára.

Szontághnak ez a gondolata majdnem félelmetessé növekedve ismétlődik meg Salamon Ferencnél, aki az irodalmi népiességről mint múltól s az ő korára, az ötvenes évekre, szerencsére már letűnőfélben lévő divatról beszél, mondván, hogy a negyvenes években ezt az irányt az események és a demokratikus korszak talán még menthette, de ma már csak negatívumai tűnnek a szemünkbe: a nemes, tiszta, emelkedett poézis „el-aljasodása”. Ezért mint „nem történelmi képződménynek” nincs helye hát irodalmunkban.

Csak a fogalmazás módjában, a felszínen érintkezik ez a felfogás Aranyéval, aki a Népiességük a költészetben című, vázlatban maradt tanulmányában mintegy gyászbeszédet mond egy korszak felett, amely a XVIII/XIX. század fordulóján kezdődik. („Hihető — írja —, a szomszédokból lettünk erre figyelmesek.”) A korszak, mint mondja, Petőfivel zárul. Idéznünk kell Arany e sokszor bírált (mert félreértett és félremagyarázott) szavait: „A népiesség fogalma közönség s írók nagy része előtt nincs tisztában. Némelyek egyedül a nyelvben helyezték. Mások

⁴ Várkonyi Ágnes: *A pozitivisták történetes szemlélete a magyar történetírásban*. Bp., 1973, II. 156—7. l. A pályatétel címe: Mit értünk nemzetiséggel és népiességgel (Volkstümlichkeit) alatt a költészetben? s különösen a magyar költészetre mennyire és milyen befolyást gyakorolt a nemzeti és a népi elem?

némi csárdai betyáros hangban. Mások épületes históriákat kívántak a nép számára, sokszor a legprózaibb iránnyal. Nem volt tiszta dolog: a nép számára írassanak-e ily költemények, vagy a művelt osztály számára, hogy a népet ismerje. Amúgy és így irányköltészetet akartak. Divat volt az egész: kapcsolatban a népboldogítás eszméjével. Amint az korszerűtlenné lett, úgy a népiesség is.” — Nem lehet feladatunk, hogy Arany e szavait részletesebben elemezzük, mindössze annyit fűzünk hozzá, hogy az idézett szerzőkkel ellentétben Arany az irány ellaposodásától, a petőfieskedők hadától, az álnépiességtől megriadva írja ezeket az inkább féltő, mint korholó szavakat. Mélyen átérezte a magyar irodalmi műveltség saját maga népi alapjaitól való elszakadásának a tragikumát, de kénytelen volt tapasztalni, hogy az arra irányuló törekvése, hogy a *népet* és a *népi* korszerű szinten kiegyenlítse, az 1850 utáni években már meddő iparkodásnak látszik. A tanulmány-vázlat A nagyidai cigányok indulatára emlékeztető hangneme legalább oly mértékben jellemző a korra, mint a költő helyzetére: a mélyen demokratikus — herderi gondolatvilágú — Toldi-koncepció szembe találja magát az eszményítő és retrográd historizmussal. Tudjuk: a Toldi szerelme sem ment ettől. Maradéktalanul igaznak tartjuk tehát Németh G. Béla véleményét, amikor a német történetfilozófus gondolatainak európai visszhangjáról szólva ezt mondja: „A mindig fragmentáris, s legtöbbször képies Herder a legkönnyebben félreérthető és félremagyarázható szerzők egyike. Szelleme mindig demokrata, betűjéből sokszor kovácsolták a maradiság apológiáját.”⁵

Sőtér az egész „zónára” érvényesnek tartja, hogy a népköltészetten át vezetett az út a polgári-polgárosult irodalomhoz. Sokszor azonban megtörnek a „herderi” utak, eltávolodnak, sőt a „polgárosultságban” megjelent céljuk is messze kerülhetnek egymástól. Többek között (helyesebben: elsősorban) olyan okok folytán, amelyekre Szontágh és Salamon esetében hivatkoztunk. Fenyő István⁶ is még a negyvenes évektől eredezteti az irodalmi, tudományos és közszellem beállt fordulatát. Úgy látja, hogy a romantika alapján pozitív történetisége és fejlődésgondolata mellett „a historizmusnak kialakult egy olyan válfaja is, mely nem annyira az újat munkálta, mint inkább a régít propagálta, a kor amúgy is meglevő hagyománykultuszát erősítette, a középkorit eredetien magyarnak idealizálva. A historizmusnak ez a fajtája a történelem kezdetét — Herder tanításait eltorzítva — mint organikusnak és genetikusan, »endogén« módon kialakult, idillikus valóságot állította be, szembeállítva azt az »elkorcsosult«, válságokkal küzdő jelennel.” A torzulás másik lehetséges útja az, amely a jelen (az 1850-es évek) látószögéből és érdekei szerint értelmezi a történelmet s az irodalmi múltat, tehát az 1850-es évektől

⁵ Arany János: In: *Mű és személyiség*. 1970, 31. l.

⁶ *Az irodalom respublikájáért*. 1976, 470/71. l.

kezdve kifejezetten konzervatívva lett liberális nemesség felfogásának megfelelően, olyan ideálképeket keresve s erőltetve rá a nemzetre, amelyek e konzervatív történelemszemléletnek leginkább megfeleltek. Toldytól Gyulain át Beöthyig és még tovább kísérhető ez a folyamat, amelynek a során az 1850 előtti idők népiessége és demokratizmusa teljesen felszivódik, tartalmi kilúgozódnak, velük együtt maga az irodalmi népiesség is elvizenyősödik.

Ha most az egyidejű jelenségeket vetjük össze a szerb és a magyar irodalomban, azt kell mondanunk, hogy az előbbinek a legértékesebb rétegét s fő irányát a „paraszi elbeszélés” („seoska pripovetka”) képviseli. A magyar irodalomban (részben) a szegedi paraszt novellából kinövő Tömörkény és Mikszáth korai műveit tekinthetjük a műfaj megfelelőinek, de a vezető szöveg — Jókai jóvoltából — az újjáéledt romantikáé, a népies elbeszélés későbbi képződmény, s nem is tartozik az irodalom főáramához. Annál gazdagabb hangszerelemben szólal meg a szerb irodalomban. Stílusváltozatairól szólva D. Živković megkülönbözteti St. M. Ljubiša Walter Scott-i történelmiségét, Jakov Ignjatović biedermeier vonásait, M. Glišić és M. Grčić folklorizmusát, L. Lazarević lélektani elemző irányát, Sima Matavulj maupassant-i naturalista látásmódját stb. A stílusmegoldás ellenére is a szerb irodalom fő vonulatában a népi(es) orientáció, a Vuk Karadžić-i örökség ismerhető fel — egészen a kilencvenes évekig, amikor az irodalom romantikus-realista vilásképe felbomlik, s az új európai áramlatok a szerb irodalomban is megindítják a dezintegráció folyamatát. Múltból leszúrt tapasztalat s előrevetített program összegeződik Stojan Novaković szavaiban: „... a szóbeli népköltészet a tudományos irodalom és a műköltészet legszilárdabb alapja. Ezért sohasem késő az irodalom tévesen lefektetett alapjait visszaállítani az egészséges talajra. Helyesnek tartjuk hát számos nemzet abbeli törekvését az elmúlt és a jelen században, hogy a téves alapokról induló irodalmukat visszavezessék az egészséges fejlődés természetes gyökereihez...” (Id. D. Živković, i. m. 65. l.)

A példák beszédesen bizonyítják, hogy a „népi” és a „nemzeti” elem nem különült el egymástól, mint a magyar irodalomban, így sem magában az irodalmi alkotásfolyamatban, sem az irodalomról való gondolkodásban nem vezetett általános észmei-esztétikai elbizonytalanodáshoz, traumákhoz, öntudatzavarhoz, sőt egyéni megtorpanásokhoz és meghasonlásokhoz, mint a magyarban. Az irodalom „nemzeti” mibenlétének és feladatainak a problémája közel sem vetődik fel oly nyugtalanítóan, mint a kiegyezés felé tartó, majd azt követő korszak íróinál, hisz az irodalom népi gyökerű „nemzeti” volta nyilvánvaló, tényekben adott realitás. (Itt jegyezzük meg például, hogy a *narod* szó szemantikai megoszlása a *nép* és a *nemzet* fogalmi kettősségére ma sem befejezett folyamat. Szimptomatikusnak tartjuk azt is, hogy 1978-ban hangzik el a szerb nemzet kialakulásának és fejlődésének kérdéseivel foglalkozó tanácskozá-

son a következő megállapítás: „Tudomásunk szerint az irodalomban nincs egyetlen önálló munka sem, amely sokrétűen és több releváns tudományág bevonásával, történelmi alapon és konkrétan vizsgálná a szerb nemzet kialakulásának a folyamatát.” (Dragoslav Janković: Srpska država i nastajanje srpske nacije. *Politika*, 9. IX. 1978.) Miodrag Popović arra mutat rá, hogy Jakov Ignjatović, a *Letopis* szerkesztője az ötvenes évek második felében is a herderi népszellem elvét hangoztatja, a szerb népköltészet eszményét állítja szembe a meghaladott klasszicizmussal és szentimentalizmussal, s a szerb irodalom autentikusságát hangoztatja velük szemben. Popović szerint „Jakov Ignjatović kifejezetten romantikus intervenciója alaposan elmarad az európai körülmények között. (...) Párizsban ugyanabban az évben, amelyben Ignjatović írja kritikáját, két korszakalkotó mű lát napvilágot: Baudelaire *Romlás virágai* és Flaubert *Bovarynéja*. Ignjatović a herderi népszellemre hivatkozik abban a korban, amikor Európát már Marx és Engels *Kommunista kiáltványa* foglalkoztatja, Franciaországot pedig Comte pozitívizmusa.” De Jovan Hadžić (Miloš Svetić) irodalmi tevékenységéből is az tűnik ki, hogy „Karadžić-hoz hasonlóan egészében magáévá teszi Herder koncepcióját, mely szerint az irodalom alapja a népköltészet, s miként Karadžić, a poézis további fejlődését mint organikus önfejlődést fogja fel”. (*Romantizam*, III, 14. l.)

A mondottakból kitűnik, hogy a szerb irodalomban a vázolt folyamat, a Herderre visszamenő irány meghaladása nem bővelkedik látványos fordulatokban. Ennek okairól már szóltunk: a népi örökség organikusabban épült bele az irodalom szellemébe, másfélék a társadalmi szerkezetek, az ún. etnopszociológiai struktúrák. A történelmi helyzet is ennek kedvez: egészen a berlini kongresszusig (1878) a szerbség tudatvilágában és nemzeti-kulturális törekvéseiben nagy szerepe van az egység és felszabadulás eszméjének.

Az ötvenes években jobbra változatlanok a Herderre való hivatkozás motívumai a korabeli lapokban és folyóiratokban is. A *Sedmica*, az *Ogledalo Srbsko* és a *Danica* mutatkozik a legkövetkezetesebbnek. Herder szövegeinek a közlését illetően, de csak szépirodalmi alkotásait hozzák: verseit, beszélyeit, különösen azokat, amelyek a régi, patriarchális élet képeit idézik meg, a szlávság erényeit magasztalják, a népi kultúra alluvialis rétegeinek fontosságát hangsúlyozzák, vagy pedig a szlávság sorának felvirágzását jósolják. (Istočno cveće, Lišće drevnosti, Polza basne, O potopu; O načinu života i dugom veku patrijarha stb.) A tanulságok is kézenfekvők: „Esu li žile slabe, slabe će biti i drvo, esu li žile duboko ukorenjene, pune soka, snage i života, rastit' će se i cvetit' će i drvo toliko vekova” („Ha gyenge a gyökér, gyenge lesz a fa is, ha a gyökerek mélyre hatolnak, telve nedvekkel, erővel és étellel, századokon át növekszik és virágzik a fa is”). A Herder-írások megválasztása, a hivatkozások és utalások, a tanulságok levonása változatlanul a század első felében szokásos interpretációk keretei között mozognak.

S ezen a sima felszínen, egyelőre csak elméleti kérdésselvetésként, feltűnnek bizonyos cikkek, tanulmányok, amelyek a herderi tanok felülvizsgálatára engednek következtetni. Így a *Danica* 1861-i évfolyamában cikksorozat jelenik meg Razvítak svijesti istorijske (A történelmi tudat fejlődése) címen. Az egyetemes és szerb történet líceumi professzora, P(anta) Srećković, előadásában a mitológiai világkép kialakulásával kezdi áttekintését. A görögök és rómaiak történetíróiról szólva megállapítja, hogy abban a korban „a történelem voltaképpen nem volt tudomány”, mert előbb született meg a „szándék”, a célzat, s a történetíró ehhez szabta mondanivalóit. A keresztény korszakról kifejti, hogy a historiográfia ezekben a századokban mitologikussá válik, módszerei elbizonytalanodnak. Ilyen körülmények között lépett fel Herder a maga nagy művével, amely az emberi történelmet az isteni rendelés alá vonja, s e törekvésében azonosul Bousset világtörténetének a felfogásával, melyet a keresztényi vallásos meggyőződés hat át. Noha Herder e megítélése csak fenntartásokkal kezelhető, mégis az, amit ebből a tudománytörténeti áttekintésből levon, rendkívül jellemző az 50-es és hatvanas években halvány nyomokban már feltűnő pozitivizmus demitologizáló felfogására, a romantikus szemlélet meghaladására. Kétségtelenül újszerű az az álláspontja, hogy a történettudománynak a társadalomtudomány módszereivel kell élnie: „Amint láthatjuk, ilyen történelemszemlélettel nem lehet előrelépni a tudományban. Az emberi természetben a társadalom törvényeit kell tehát kutatni.” Szerzőnk, hogy nyomatékosabban rámutasson a pozitív ismeretek fontosságára a történettudományban, Vicóra és Montesquieu-re hivatkozva az új tudományoktól, többek között a politikai gazdaságtantól várja a historiográfia újjászületését, a „progresszív emberek” gondolataitól. Idézzük zárógondolatát is: „A történelem nem egyéb, mint társadalomtudomány, amelynek a tartalma a társadalmi haladásban s abban a törekvésben rejlik, hogy a múlt és a jelen alkalmatlan társadalmi formáit meghaladva eljussunk a tökéletes társadalomig, az ember boldogulásához, azaz a kölcsönös szolgáltatások révén teljes mértékben kielégítsük mindenkinek minden szükségletét.”

Ha meggondoljuk, hogy a *Danica* cikke nem pusztán Pante Srećković magánvéleményét tükrözi, hanem egy főiskolai tanintézet székfoglaló előadása volt, tehát többé-kevésbé programszerű, tudományos körök által tolerált, oktatásban is képviselhető álláspont is, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a herderi indítékú romantika teleologikus történelemszemléletének a kritikája nem elszigetelt jelenség. Jelei feltűnnek más tárgyú cikkekben is, amelyek Herder fegyvereit visszafordítva a költészet korszerűségének a jelszavát hangoztatják, az „ősiség” és hagyományörzés új értelmét keresik, sőt (többek között) éppen Herder műveit tartják mellőzhetőeknek egy újszerű kultúra megteremtése érdekében. A *Javor* 1882-i évfolyamában olvashatjuk pl. a karlócai Jovan Živanović könyvismertető cikkét a népköltészet képszerű, figuratív elemeiről. Ebben

a polemikus írásban Herder tanítására hivatkozik, s annak szavaiból, hogy „A gondolat nem választható el a beszédétől”, azt következteti ki, hogy „a költészetnek szükségszerűen népi költészetnek kell lennie”, ami azonban azzal a kötelezettséggel jár a költőre, hogy egyebek mellett „híven fejezze ki a maga korát is”.

Vladislav Alin a *Javor* 1883-i évfolyamában az új cseh prózáról értekezve annak ürügyén a szerb oktatásügy állapotát marasztalja el, mondván, hogy az ifjúság az idegen, főleg német írókat, pl. Schillert, Goethét, Herdert, Heinét, Klopstockot, sőt a franciákat plagizáló Blumenaut s más középszerűségeket is jobban ismeri, mint pl. Turgenyev, Dosztojevskij, Kollár, Šafarik, Neruda, Šenoa alkotásait. Majd így folytatja: „Nem a pesszimizmus megnyilatkozása részünkről, ha kimondjuk, hogy kevés, igen kevés azoknak a gimnazistáknak, reáliskolásoknak, egyetemi hallgatóknak és műszakiaknak a száma, akik alaposan ismerik a maguk szerb irodalmát. Nem helyes mindenben utánozni Nyugatot.”

A szerb szellemi élet fejlődésének görbét leghívebben követő folyóirat-irodalomban aránylag kevés a Srećkovićéhoz hasonló teoretikus megnyilatkozás az említett évtizedekben, de egyre szaporodnak az olyanok, amelyeknek a műveltségisménye, irodalomfelfogása már átlépi a Herder szellemisége által megvont határokat, s ha nem is tételesen, de szemléletmódjukat tekintve távolodni látszanak tőle. Anélkül azonban, hogy ezek befolyásolhatnák és kérdésessé tehetnék az irodalom lételeményének tekintett herderi—karadžići hagyományok érvényességét. Annak a bizonyítékként, hogy a szerb irodalom népies orientációja nem manifesztumok, programok és esztétikai elméletek nedveiből táplálkozik, hanem organikusan épült bele egy közösség szellemébe, míg a magyarban — a politika erősebb széljárásának kitévén — kimerült, elsorvadt, nagyrészt folklorisztikus vonásokat vett fel. „... nemzeti és népi költészetünk egyedül nemzeti életünk’ sikeres *politikai* (az aláhúzás Toldy) átalakulás ’s teljes kivirulta után hághat tetőpontjára”, írta Toldy Ferenc még 1842-ben. A kivirulás folyamata azonban 1849-ben megszakadt.